

ประวัติพระพุทธเจดีย์

ของกรมการศาสนา

เรื่องพระปฐมเจดีย์

พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระปฐมเจดีย์อยู่ที่แขวงเมืองนครไชยศรีนั้น คนโบราณเล่าต่อ ๆ กันมาว่า พระยาพาลบุตร พระยาภังได้หลงมาทำสงครามชนช้างกับพระบิดาต่อสู้พระบิดาทำให้ขาดคอช้างเสียพระชนม์แล้ว ภายหลังสืบทราบว่าเป็นผู้ขาดคอช้างนั้นเป็นพระราชบิดา จึงมีความสะดุ้งด้วยบาปนั้น จึงให้ตั้งธรรมศาลาที่ตำบลบ้านธรรมศาลาแล้ว ชุมนุมพระสงฆ์และนักปราชญ์ศึกษาว่า บาปของคนฆ่าบิดานั้นจะ ทำอย่างไรจะแก้ให้หายได้ นักปราชญ์และพระสงฆ์ปรึกษาพร้อมกันว่า ถ้าพระยาพาลได้สร้างพระ ปรางค์สูงเท่านกเขาเห็น บาปจึงค่อยคลาย พระยาพาลจึงได้กระทำตาม สร้างพระปฐมเจดีย์ขึ้นแล้ว

จึงให้ทำรูปศิลา 2 รูป เป็นรูปพระยาภังผู้พระบิดารูปหนึ่ง รูปพระยาพาลเองรูปหนึ่งไว้เป็นสำคัญ คำ ราชฎรเล่าสืบกันต่อ ๆ มาดังนี้ตั้งนั้นโดยมากแต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารโบราณฉบับหนึ่ง กล่าว นิทานไปอย่างอื่นว่า พระมหาเจดีย์นี้ พระเจ้าชัยศรีมหाराชเป็นเจ้ากรุงชัยศรีมหานคร ทรง ประดิษฐานฐานาการสร้างไว้ครอบสระกลมใหญ่ ในท้องสระนั้นว่ามีช่องใหญ่วางลงไว้ ช่องนั้นเมื่อ เอาแขวนตีก็ย่อมมีเสียงเป็นกังวานดังไปนาน 4 ชั่วโมงจึงสิ้นเสียงครวญ วันหนึ่งสุดเสียงช่องสามหึ่งง ก็พอคำ แล้วว่ามีสำเภาทองใส่พระบรมธาตุประดิษฐานไว้ในสระ แล้วจึงสร้างพระมหาเจดีย์ครอบ สระไว้แล้ว

นิทานโบราณทั้งสองเรื่องนั้น เมื่อพิจารณาโดยละเอียดว่าจริงหรือมิจริงก็ไม่เป็นที่ชอบใจ จะ เชื่อได้เป็นอันยาก เพราะนิทานก่อนนั้นก็กล่าวผิดธรรมดาคนและการบ้านการเมือง นิทานหลังก็ กล่าวผิดธรรมดาของความเป็นมาและการงาน เห็นว่าเป็นแต่คำของคนที่นี่ก็นึกเอาว่าเป็นอย่างไร ก็เล่าไปอย่างนั้น ไม่เป็นคำของคนที่รู้จักการงานบ้านเมืองว่าถ้านายจะเป็นใหญ่จะได้เป็นด้วยอย่างไร การจะครองแผ่นดินจะทำอย่างไร ความในพระพุทธศาสนาจะเป็นอย่างไรไม่รู้ทั้งนั้น อนึ่งการช่างจะ ก่ออิฐทำของใหญ่โตอย่างไร ของที่ปิดเสียรอบในที่ปิดจะเกิดเหืออายุอย่างไรจะสะอาดหรือโสโครก อย่างไร การหล่อและตีทองเหลืองคนจะทำได้ย่างใดเพียงใด เห็นไม่รู้ทั้งนั้น คิดพูดแต่พ้อออกจาก ปากให้เข้าหูคนเคอะ ๆ โง่ ๆ ได้แล้วก็แล้ว ไม่ได้คิดถึงคนฉลาดว่าเขาจะเชื่อหรือไม่เชื่อ ด้วยตัวไม่เคย ฉลาดเอง บ้านเมืองนี้แต่ก่อนไม่มีหนังสือ เหตุการณ์อะไรก็ไม่มีใครแต่งเป็นเรื่องเป็นราวไว้ เป็นแต่ เล่ากันต่อ ๆ ไป ครั้นนานแล้วหลายร้อยปีการพัน ๆ เพื่อน ๆ ใครนีกอย่างไรก็เล่าไปอย่างนั้น ฉวย

เอาแต่ทางซื้อปลายเสียงของคนและบ้านเมืองโบราณมาเล่าประกอบประจบประแจงไป เมื่อหนังสือมีขึ้นได้ก็มีผู้เอาเขียนลงแต่งลง เพราะฉะนั้น จึงอ่านอย่างนี้ต้องยกเสีย ถ้าจะประสงค์การที่จริง คณะเอาที่ว่าสังเกตเอาแต่ภูมิสถาน แต่สิ่งของฝีมือทำของคนโบราณที่ยังเหลือให้เห็นอยู่นั้นเกิด

พระบาทสมเด็จพระบรมนารถพิตร์พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ก่อนได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงนมัสการและทอดพระเนตรพระปฐมเจดีย์เป็นหลายครั้งมาแล้ว ทรงสังเกตเป็นแน่ในพระราชหฤทัยว่า พระมหาเจดีย์นี้ไม่ใช่ของที่คนโบราณซึ่งเป็นเจ้าใหญ่นายโตผู้หนึ่งเดียว จะได้ทำแต่ครั้งหนึ่งคราวเดียวดังนิทานทั้งหลายมานั้นเลย พนมจอมกองอิฐใหญ่ซึ่งปรากฏว่าเป็นฐานรองเป็นชั้นทักษิณพระปรางค์นั้น มิใช่ฐานพระปรางค์ เห็นเป็นแน่แท้ว่า เป็นองค์พระมหาสถูปเจดีย์ของโบราณแรกตั้งพระพุทธศาสนาเหมือนเป็นอย่างเดียวกับพระสถูปารามเจดีย์ในกรุงอนุราชบุรี ในเกาะสิงหลทวีป และพระสถูปนั้นก็เป็ลวดลาย ช้างล่างด้วยล้วนฝีมือทำอิฐเป็นเหลี่ยมโยกโยล้มนไปตามลายที่ประสงค์ไม่ได้คิดจะถือปูน การจะให้ล้วนแล้วไปด้วยลายอิฐก่อทำด้วยพยายามมากทีเดียวแข็งแรงอุตสาหกรรมกว่าฝีมือที่ทำบันไดและพระปางนั้นอีก พระปรางค์ข้างบนและบันไดกับทั้งกำแพงแก้วรอบชั้นที่ว่าเป็นชั้นทักษิณนั้น เป็นของทำในภายหลัง ชะรอยว่า เมื่อยอดพระมหาสถูปทำลายกระจายพังยับเยินไปแล้วผู้ศรัทธาสร้างใหม่ไม่รู้จักพระสถูปเจดีย์ของโบราณแรกตั้งพระพุทธศาสนาว่า มีบังคับให้ทำเป็นจอมเหมือนลอมข้าวแลกองข้าวเปลือก นับถือไปแต่ข้างของประดิษประดอยอุตสาหกรรมอุตตรอยต่าง ๆ อย่างพระปรางค์และพระเจดีย์ใหม่ ๆ ชั้นหลัง ๆ ลงมานั้น และจะใคร่ให้คนทีไปนมัสการสนุกสนานด้วยได้ขึ้นกระโดดปีนป่ายตั้งขึ้นเขา จึงคิดก่อบันไดขึ้นไปบนองค์พระสถูปแล้ว จึงก่อประจบยอดพระสถูปเป็นพระปรางค์เสีย บันไดนั้นก็ยังเห็นชัดว่าก่อปะพะพิงเข้าในภายหลัง

เมื่อบันไดพังออกมาแล้ว ลวดลายในองค์พระมหาสถูปเจดีย์เดิมนั้น ก็ยังปรากฏเห็นชัดอยู่ ถ้าบันไดจะเป็นของเดิมแล้วลวดลายในใต้บันไดจะมีทำไม บันไดจะเป็นแต่ก่อพอกปะเข้าไม่ชักอิฐในพื้นที่ออกมาก่อเกี่ยวให้แน่นหนามั่นคงด้วยเหตุใด เหตุอื่นเป็นที่สังเกตมีเป็นอันมากเป็นเหตุให้ทราบว่ที่นั่นเป็นพระมหาสถูปของโบราณ ที่นั่นเป็นบ้านเมืองใหญ่โตของคนโบราณ จึงมีสถานที่ตัวใหญ่ได้ดังนี้

เมื่อพระดำริเห็นดังนี้แล้วส่งปรารณาช้านานว่าไฉนหนอ พระสถูปเจดีย์เดิมจะได้คืนประดิษฐานตามรูปเดิม แลไฉนหนอ จะมีผู้นับถือให้มากเพราะเป็นของโบราณแท้ เห็นว่าคงจะเป็นที่บรรจุพระบรมธาตุพระพุทธเจ้าเป็นแน่ แต่ในครั้งกระโน้นพระบรมราชาภาพซึ่งจะให้สำเร็จพระราชประสงค์นี้ยังไม่มี ก็ต้องสทรงพระคุณธิภาพนิ่งอยู่ที่ นานได้เสด็จเถลิงถวัลยราชบรมราชาภิเษกแล้วจึงได้ทรงสำแดงพระราชดำริให้พระราชประสงค์นี้แก่สมเด็จพระบรมสมเด็จพะยาราบรมมหาประยูรวงศ์วรุตมพงษ์ นายกสยามติโลกานุปาลนานารถ ให้เห็นตามพระกระแสพระราชดำริห์ฯ (มีหมายเหตุไว้ว่า ทรงค้างอยู่จากจดหมายเหตุ ร. 4 เลขที่ 84/1)

เรื่องพระปฐมเจดีย์

ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า ที่เมืองนครไชยศรี มีพระเจดีย์ใหญ่องค์หนึ่ง เป็นพระเจดีย์ยอดปราสาทองค์หนึ่ง ฐานล่างกลมเป็นรูปประฆังตอนหนึ่ง พิศระห์ดูเห็นจะทำมาหลายคราว ราษฎรเรียกว่าพระปถม ด้วยความประสงค์ของคนทั้งหลายว่าพระพุทธรูปเจ้าเสด็จมาบรรทมอยู่ที่นั่น แต่เห็นว่าไม่ถูกด้วยได้ทอดพระเนตรเห็นหนังสือเก่า ๆ เห็นเขียนไว้ว่าพระปฐมเจดีย์ แต่เมื่อก่อนยังไม่ได้เสด็จเสด็จถึงถวายราชสมบัติได้เสด็จไปนมัสการหลายครั้ง เป็นมหาเจดีย์ใหญ่กว่าพระเจดีย์ในประเทศสยามทุก ๆ แห่ง สืบดูทั้งพระราชอาณาจักรฝ่ายเหนือตั้งแต่เชียงใหม่ เชียงใหม่ตลอดลงมา ฝ่ายใต้จนถึงเมืองนครศรีธรรมราช แลเมืองลาว เมืองเขมร ฝ่ายตะวันออก พระสถูปเจดีย์ซึ่งจะโตใหญ่กว่าพระปฐมเจดีย์ไม่มี พิศระห์ดูเห็นจะเป็นของเก่ามาช้านานก่อนพระเจดีย์ในประเทศสยาม จึงได้เรียกว่า พระปฐมเจดีย์ ทอดพระเนตรดูฝีมือทำอิฐแลก่อเห็นจะเป็นของทำแล้ว แก่เก่ามาหลายครั้งหลายคราว ที่เนินใหญ่เป็นกองอิฐหักลงมา ได้ชันสูตรขุดลงไปดูลึกสองศอก สามศอกบ้าง พบอิฐยาวศอกหนึ่ง หน้าใหญ่สิบสองนิ้ว หน้าน้อยหกนิ้วก็เป็นพื้นอยู่ พิศระห์ดูเห็นว่าจะเป็นองค์พระเจดีย์เดิมจะหักพังลงมา มีผู้ศรัทธามาเกลี้ยอิฐให้เป็นเกาะขึ้น แล้วมาก่อเป็นพระเจดีย์กลมขึ้นอีกคราวหนึ่ง เหมือนอย่างพระเจดีย์ในเกาะลังกา ครั้งนานมายอดจะหักลงอีก จะมีผู้มาศรัทธาปฏิสังขรณ์ขึ้นอีกคราวหนึ่ง จะเห็นว่าพระเจดีย์ยอดแหลมจะไม่ถาวรมั่นคงจึงเกลี้ยที่ให้เสมอเพียงไหล่ แล้วก่อองค์ปราสาทต่อตั้งขึ้นไปแทนองค์ ที่ริมขอบเว้าที่ก่อกำแพงแก้วไว้เป็นที่ทักษิณ ก่อบันไดลงมาถึงพื้นเนินเก่า พิศระห์ดูบันไดก่อทับองค์ระฆังเข้าไว้เห็นจะเป็นของทำทีหลัง แต่วิหารอยู่ด้านตะวันออกบนเนินเรียงกันอยู่ทั้งสี่วิหาร วิหารพระนาคปรกวิหารหนึ่งอยู่ข้างทิศตะวันออกเฉียงใต้ ถัดมาถึงวิหารพระไสยาสน์วิหารหนึ่ง วิหารไว้พระพุทธรูปต่าง ๆ วิหารหนึ่ง วิหารพระป่าเลไลยก์ที่สุดด้านตะวันออกเฉียงเหนือเป็นแนวกันมา แล้วมีพระเจดีย์ย่อม ๆ อีกหลายองค์ ไม่เป็นฝีมือในหลวงสร้าง เป็นฝีมือราษฎรชาวบ้านทำเล็ก ๆ ใหญ่ ๆ เป็นของทำทีหลังแน่ทีเดียว ที่ของเดิมแท้ ๆ วิหารหลวงพระอุโบสถอยู่ที่พื้นแผ่นดิน วิหารอยู่ตรงแก่งเงินแลพลับพลาทรงโปรยลงไปด้วยเสาศิลาแลงมีปรากฏอยู่หลายต้น พระอุโบสถนั้นก็ตรงพระอุโบสถเดี่ยวนี่ลงไป ภูมิจึงอยู่หน้ากะเปาะข้างทิศใต้ด้วยได้เห็นของสำคัญหลายอย่างคือสระน้ำแลถนนอิฐปูเป็นพื้น ที่จอมปลวกใหญ่ก็รู้ได้พระพุทธรูปในนั้นยังปรากฏอยู่ วัดเดี่ยวนี่ที่พระสงฆ์อยู่เป็นของย้ายมาทีหลัง เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่องค์พระปราสาทเห็นจะเป็นของหลวง ได้โปรดให้วัดองค์พระตั้งแต่แผ่นดินขึ้นไปถึงหลังเกาะสูงสี่วาบ้าง ห้าวาบ้าง ด้วยแผ่นดินไม่เสมอกันตั้งแต่หลังเกาะขึ้นไปเป็นองค์พระเจดีย์กลมสูง สิบสี่วาสองศอก ปราสาทสูงยี่สิบวา ยอดนพศูลขึ้นไปแปดศอกรวมตั้งแต่หลังเกาะขึ้นไปตลอดนพศูล คิดได้สี่สิบวาสองศอก

กำหนดปีสร้างพระปฐมเจดีย์

พระปฐมเจดีย์นี้ จะมีกษัตริย์แต่โบราณตั้งเป็นเมืองหลวงอยู่ที่นั่น สร้างขึ้นก่อนพระเจดีย์ทั้งปวงในประเทศสยาม จึงสืบได้ความในหนังสือเก่า ๆ ว่าสร้างเมื่อพุทธศักราชล่วงได้ห้าร้อยหกสิบเก้าปีบ้าง สร้างเมื่อพุทธศักราชล่วงได้พันหนึ่งบ้าง สร้างเมื่อพุทธศักราชล่วงได้พันร้อยแปดสิบห้าปี

บ้าง สร้างเมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้พันสองร้อยหกสิบสี่ปีบ้าง สร้างเมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้พัน หกร้อยสามสิบปีบ้าง ไม่ถูกกันมีกำหนดว่าสูงสี่สิบห้าวาศอก ว่าเป็นที่แทนพระพุทธเจ้าเสด็จมา บรรทมอยู่ที่นั่น และได้บรรจุพระทันตธาตุ คือพระเขี้ยวแก้วองค์หนึ่ง ครั้งหนึ่งบรรจุบรมธาตุอีก ทานานหนึ่ง อีกครั้งหนึ่งบรรจุบรมธาตุร้อยพระองค์ ได้ความไม่ถูกกัน จะคิดเอาเป็นแน่ทีเดียวก็สงสัย อยู่ แต่เห็นว่าจะสร้างเมื่อครั้งกษัตริย์ศรีธรรมมาโคกราช แจกพระบรมธาตุไปในประเทศทั้งปวงที่นับ ถือพระพุทธศาสนาเหมือนกัน ในครั้งนั้นพระพุทธศักราชล่วงได้สองร้อยสิบแปดปี ภายหลังเห็นว่าจะ มีผู้สถาปนาเพิ่มเติมมาอีกหลายครั้งหลายคราวมาแล้ว และเป็นสถานที่ใหญ่กว่าที่อื่น คงจะมีพระ บรมธาตุบรรจุไว้เป็นแน่ ไม่เป็นที่สงสัยเลย

พระปฐมเจดีย์มีหนังสือเก่า ๆ ว่ามีปรากฏก่อนที่คนได้พบพระพุทธบาทพระฉายกว่าพันปี ไม่ควรที่จะทิ้งให้ร้างอยู่ จึงได้ถวายพระพรแต่สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชพระบาทสมเด็จพระนั่ง เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบแล้ว ดำรัสว่าเป็นของอยู่ในป่ารก จะทำขึ้นก็เห็นไม่เป็นประโยชน์อันใดนัก ครั้นได้ทรงสดับพระกระแสว่าไม่โปรดแล้ว ก็ทรงพระจินตนาไว้ว่าจะทรงสถาปนาปฏิสังขรณ์ขึ้นไว้ให้ จงได้

โปรดให้สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์เป็นแม่กองปฏิสังขรณ์

ก็ครั้งนี้ได้เกลี้ยถวัลยราชสมบัติแล้ว ควรจะกระทำตามพระราชประสงค์ไว้แต่เดิม จึงโปรด เกล้าโปรดกระหม่อมให้ช่างทหารใน ต่อตัวอย่างถวาย เป็นรูปพระเจดีย์กลมฐานทักษิณไม่มี ก่อเป็น หน้ากระดานแลช่องกระจกขึ้นไปจนบัวถลา แล้วชักลูกแก้วเข้าไปทั้งสามชั้น จึงตั้งบัวกลมปากกระฆัง ตัวอย่างพระเจดีย์ตามรูปเดิมเสร็จแล้ว จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้สมเด็จพระยาบรมมหา ประยูรวงศ์คือสมเด็จพระยาองค์ใหญ่ เป็นแม่กอง เจ้าของการให้พระศรีสมบัติ หลวงพิทักษ์โยธา หลวงนราเรืองเดช เจ้ากรมไพร่หลวงอาสาใหม่ หลวงโยธาไพจิตร ช่างทหารในออกไปเป็นนายงาน ทำ ได้ลงมือทางต้นไม้บนองค์พระและทางที่ซุดคลอง

ครั้นมาถึงวันอังคารครั้นมาถึงวันอังคารเดือนยี่ขึ้นห้าค่ำ ปีฉลูเบญจศก จุลศักราช 1215 ปี เพลายามเศษเห็นที่องค์พระปราศเป็นดวงกลมออกจากซุ้มคูหาฝ่ายอุดรทิศ ดวงโตเท่าผลส้มเกลี้ยง มีรัศมีสว่างขึ้นไปเบื้องบนถึงยอดนพศูล เบื้องต่ำถึงชั้นทักษิณเดิม แล้วก็หายไป ได้จับการทำมาได้ปี เศษสมเด็จพระยาองค์ใหญ่ให้ซื้ออิฐมีผู้มาหรือขายที่วัดเก่า ๆ บ้าง แลให้ทำขึ้นบ้าง ก่อฐานขึ้นไป ได้แปดศอก

โปรดให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นแม่กองปฏิสังขรณ์

ครั้นมาถึง ณ วันเดือน 6 ขึ้น 10 ค่ำ ปีเถาะสัปตศก สมเด็จพระยาองค์ใหญ่ถึงแก่พิราลัย จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าพระยาวรวงศ์ ซึ่งแปลงชื่อมาเป็นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหา โภชาธิบดี เป็นแม่กองเจ้าของการทำต่อไป จึงพระราชทานเมืองนครราชสีมา ขึ้นซึ่งขึ้นกรม มหาดไทยมาขึ้นกรมทำด้วย เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ จึงได้เกลี้ยกล่อมพวกรามัญมารับจ้างทำอิฐบ้าง ที่เป็นทาสลูกหนี้ผู้มีชื่อก็ช่วยมาให้ทำอีกหลายสิบครัวรับจ้างคิดหักค่าตัวให้ ได้จ้างเงินเผาปูนแลเงิน ก่อขึ้นไป จึงให้พระสุธรรมมนตรีเป็นกงสีจ่ายเงินค่าจ้างแรงเงินและค่าจ้างมอญทำอิฐ แลดูการ

เบ็ดเสร็จทั่วไป ให้พระศรีธรรมสาสน์ เป็นผู้ช่วยซื้อของส่ง นายงานเก่าพระศรีสมบัติก็เลื่อนเป็นที่ พระยาศรีสุรราช หลวงพิทักษ์โยธา หลวงนราเรืองเดช เป็นเจ้ากรมไพร่หลวงราชการมีมาก ให้กลับ เข้ามารับราชการเสียในกรุง จึงตั้งในงานใหญ่ขุนหมื่นในกรมท่าหมื่นบำรุงเจดีย์หนึ่ง หมื่นชำนาญ ชลธิ์หนึ่ง ทหารปืน หลวงศกดาเดชเจ้ากรม ขุนยงสงครามปลัดกรม แลขุนหมื่นเป็นนายงานรองบ้าง เป็นเสมียนบ้างอีก 30 นายได้สร้างพระเจดีย์เล็ก ๆ ไว้บนยอดเขาคนละองค์ มีชื่อปรากฏอยู่ในฐาน พระเจดีย์นั้นแล้ว ได้ช่วยกันคนหัวเมือง เมืองนครไชยศรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองสมุทรสาคร เมือง ราชบุรี เมืองพนัสนิคมมีจำนวนคนพลัดเปลี่ยนเป็น 4 ผลัดได้เดือนละ 200 ก่อขึ้นไปได้สูง 10 วา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เสด็จพระราชดำเนินไปทรงสักการะและสมโภชน์พระปฐมเจดีย์

ครั้น ณ วันอังคารเดือน 5 ขึ้น 9 ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก (วันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2400) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยพยุหยาตราทางชลมารคมาขึ้นที่วัดไชยพลกษมาลา ด้วยครั้งนั้นคลองมหาสวัสดิ์ (เริ่มขุดก่อน พ.ศ. 2401) คลองเจดีย์บูชาครุฑยังไม่แล้ว แล้วเสด็จทาง สกลมารคไปประทับแรมที่พลับพลาท่าหวดตราตรีหนึ่ง ครั้น ณ วันพุธ เดือน 5 ขึ้น 10 ค่ำ เสด็จทาง ชลมารคด้วยเรือกระบวน พื้นที่ปากคลองเจดีย์บูชา แล้วเสด็จพระราชดำเนินทางสกลมารคประทับ พลับพลาค่ายหลวง จึงโปรดให้กระทำเครื่องสักการะบูชาต่าง ๆ เป็นอันมาก ครั้นเวลาบ่าย 5 โมง เศษ เสด็จขึ้นประทับพลับพลาบนเนินฐานพระปฐมเจดีย์ ฟังพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์แล้วเสด็จ พระราชดำเนินประทักษิณรอบหนึ่ง แล้วส่งจุดดอกไม้เพลิงกระทำสักการบูชา พอจุดฝักแค้เห็นดวง ย้อยออกมาตามซุ้มคูหาข้างบูรพาทิศ รัศมีขาวตกลงมาหายไปที่หลังวิหารพระไสยาสน์เก่า ซึ่งอยู่ที่ วิหารหลวงเดี๋ยวนี้บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการที่เฝ้าอยู่บนนั้นได้เห็นเป็นอันมาก คนจำพวก ที่อยู่ไกลได้เห็นก็ว่าดวงดาวตก ไกลจนถึงลานพระบ้าง จึงหลังพระราชวังบ้าง ที่อยู่ใกล้ก็เห็นตกไกล ออกไป ที่อยู่ใกล้ก็เห็นตกใกล้เข้ามาเสมอเพียงตัวอยู่เป็นการอัศจรรย์อย่างหนึ่ง

ครั้น ณ วันพฤหัสบดีเดือน 5 ขึ้น 11 ค่ำมีการสมโภชต่าง ๆ และมีละคอนผู้หญิงข้างในและ เวียนเทียนด้วย แล้วพระราชทานเงินพระคลังเดิมเป็นส่วนพระราชกุศลอีก 30 ชั่ง พระราชทานแก่ คนทำการ แล้วส่งไปรยทานแจกราษฎรที่มาเขยชมพระบารมีอยู่ที่ทางเสด็จพระราชดำเนิน สิ้นพระ ราชทรัพย์เป็นอันมาก ฝ่ายพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการมีจิตเลื่อมใสศรัทธา บริจาคทรัพย์เข้าในส่วนพระ ราชกุศลตามศรัทธาแทบทุกคน แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เรียกว่า พระปฐมเจดีย์ ตาม หนังสือเก่า ๆ ด้วยทรงเห็นว่าพระเจดีย์นี้มีขึ้นก่อนพระเจดีย์ในประเทศไทยแล้วทรงพระราชอุทิศ ยกคนบ้านพระปฐมเจดีย์ชายฉกรรจ์ถวายเป็นข้าพระ 126 คน ตั้งเจ้ากรมเป็นที่ขุนพุทธเกษตรานุรักษ์ ตั้งปลัดกรมเป็นขุนพุทธจักรรักษา หมื่นถนอมบาลสมุทบัญญัติ ยกค่านาแลสมปักศที่ใกล้องค์พระ เป็นกัลปนาขึ้นวัด ลางปีก็ได้ค่านา 3 ชั่งบ้าง 2 ชั่ง เศษบ้าง สมปักศลางปีก็ได้ชั่ง 10 ตำลึงบ้าง 2 ชั่ง บ้าง ทรงถวายนิทานภัตรด้วย แล้วก็เสด็จพระราชดำเนินกลับพระนคร

คลุมไม้ลูกแก้ว ถึงบัวคลุมถูกปากระฆังอีก 5 ชั้น ที่กลางองค์ระฆังมีเสานางเรียงรับสายโซ่อีก 3 สาย ที่คอกลามีเสานางเรียง ตีนเสาเชิงเรียงนั้นใส่ปลอกไม้ทรากรชั้นหนึ่ง แล้วรัดสายโซ่อีก 5 รอบ ปลายเสานั้นเอาไม้ทรากร 14 นิ้ว เหลี่ยมสับปากกันเป็นปลอกปลายเสาวอีกชั้นหนึ่ง ลูกแก้วปล้องโฉนหลังฝาละมีรัดสายโซ่ที่ท้องไม้อีก 8 รอบแล้วก่ออิฐถือปูน

การทำในบริเวณองค์พระนั้น ได้ก่อวิหารไว้ 4 ทิศ ประดิษฐานรูปพระปฏิมากรทั้ง 4 บ้างวิหารใหญ่ข้างทิศบูรพนั้น ข้างนอกไว้พระพุทธรูปมารวิชัยได้ตรัส ห้องในไว้พระแท่นที่นมัสการ मुखหน้าไว้พระพุทธรูปฉลองพระองค์ (เป็นแต่เพียงกำหนดไว้ แต่มิได้จัด) วิหารทิศทักษิณห้องนอกไว้พระเทศนาธรรมจักรโปรดปัญจวัคคีย์ ห้องหลังไว้พระนาคปรกซึ่งเป็นของเดิม मुखหลังไว้รูปพระยาพาน (เป็นพระพุทธรูปศิลาปางเสด็จลงจากดาวดึงส์) ทิศประจิมนั้นทำวิหารพระพุทธรูปไสยาสน์ใช้ของเก่าหลังหนึ่ง พระพุทธรูปไสยาสน์เดิมยาว 4 วา องค์ใหญ่ยาว 8 วา 2 ศอก วิหารห้องเบื้องหลัง ไว้พระนิพพานพระองค์หนึ่ง วิหารทิศอุดร (บัดนี้ मुखหน้าประดิษฐานพระร่วงโรจนฤทธิ์) นั้น ห้องนอกไว้พระประสูติ เบื้องหลังไว้พระปาเลไลยซึ่งเป็นของเดิม मुखหลังไว้รูปพระยาภังค์ แล้วชำระเบียงกลมรอบถึงกันทั้ง 4 ด้าน จดจารึกกถาธรรม (อักษรขอมย่อ) ยกไว้ทุกห้อง รอบนอกนั้นก่อระฆังรายรอบไปอีกชั้นหนึ่ง ชั้นล่างก่อกำแพงถมนิกะเปาะขึ้นมาทั้ง 4 ทิศ บนกระเปาะด้านข้างตะวันออกทำโรงธรรมข้างหนึ่ง ทำโรงพระอุโบสถตรงพระอุโบสถเก่าขึ้นมาข้างหนึ่ง ประดิษฐานพระคันธารราษฎร์ซึ่งได้มาแต่วัดทุ่งพระเมรุ ด้านใต้บนกระเปาะจำลองรูปพระปฐมเจดีย์เดิมไว้ข้างตะวันออกองค์หนึ่ง สูง 9 วาศืบ ยอดนพศูลศอกคืบสองนิ้ว ต่ำกว่าองค์เดิมอยู่ 26 วาศอก 2 นิ้ว ข้างตะวันตกนั้นได้จำลองรูปพระเจดีย์เมืองนครศรีธรรมราชที่เรียกว่าพระบรมธาตุใหญ่ศักดิ์สิทธิ์ ทำขึ้นไว้เดิมของท่านสูง 37 วา 2 ศอก ตลอดยอดพุ่ม จำลองใหม่สูง 10 วา 2 ศอก 1 คืบ ยอดนพศูล 3 ศอกนิ้วกึ่ง ต่ำกว่าองค์เดิม 26 วา 1 คืบนิ้วกึ่ง เพื่อให้สัปปุรุษเห็นจะได้ส่งใจไปนมัสการพระธาตุเมืองนคร

ต้นไม้เกี่ยวกับการตรัสรู้

กะเปาะด้านตะวันตกนั้น ชั้นบนได้ประดิษฐานพระมหาโพธิ เมื่อครั้งพระอาจารย์ดี พระอาจารย์เทพ ออกไปเกาะลังกาได้เข้ามา ชั้นล่างประดิษฐานไม้สำคัญที่ควรจะทำสักการบูชาเป็นที่ระลึก คือไม้โอชปาลนิโครธ แปลว่า ไม้ไทร ที่พระพุทธรูปเจ้าฉันทมฤปายาส ได้ตรัสแล้วเสด็จไปเสวยวิมุตติสุขอยู่ที่นั่นอีกคราวหนึ่งถึง 7 วัน แล้วเสด็จไปอาศัยอยู่ใต้ร่มมุจลินท์คือไม้จิก คราวนั้นฝนตกหนัก พญานาคขึ้นมาทำกายวงล้อมพระพุทธรูปแล้วเลิกฟงพานปกเบื้องบน ฝนก็ไม่ร่วน้ำก็ไม่ท่วมเข้าไปได้ พระองค์อยู่ใต้ร่มไม้จิก 7 วัน แล้วเสด็จมาประทับอยู่ใต้ร่มไม้ราชายตนะคือไม้เกต ครั้งนั้นได้รับสัตตูก่อนสัตตุงของนายตปุสสะภัลลิกะ พ่อค้าเกวียนตั้งแต่ได้ตรัสรู้ 48 วัน มาเสวยพระกระยาหารในวันที่ 49 และไม้พุดตนิโครธ คือไม้กร่าง ที่พระองค์ได้พบพระมหากัสสปในร่มไม้นั้น สาธุรุกข์คือไม้รัง เป็นที่พระองค์ได้ประสูติในร่มไม้นั้นอย่างหนึ่ง ปรินิพพานในใต้ต้นรังอย่างหนึ่ง เป็นสองอย่างด้วยกัน ไม้ชมพู คือไม้หว่า เมื่อพระองค์ยังเยาว์อยู่ตามเสด็จพระราชบิดาไปแรกนาขวัญ ได้ประทับอยู่ในร่มไม้นั้น ก็ได้พิจารณากรรมฐานถึงปฐมฌานเป็นปฐมที่หนึ่ง ครั้งนั้นเกิดอัศจรรย์หลายอย่างจนแผ่นดินไหว เงามีก็ได้ย้ายไปตามพระอาทิตย์ ไม้อัมพวา คือไม้มะม่วง ที่พระองค์ได้กระทำมยมกปาฏิหาริย์ในยอดไม้มะม่วงนั้น ไม้ที่พรรณนามานี้ก็คล้าย ๆ กันกับไม้พระศรีมหาโพธิ

เรียกว่า สัตตมหาสถาน จึงเอามาประดิษฐานไว้เป็นที่ระลึกด้วย กระเปาะข้างทิศเหนือนั้นก็ทำเป็น คลังหลังหนึ่ง โรงประโคนหลังหนึ่งระหว่างกะเปาะทำเป็นภูเขาไว้ 4 ทิศ หน้าภูเขาออกมามีรั้วเหล็ก ล้อมชั้นหนึ่ง หน้ารั้วเหล็กออกมาทำเป็นฐานพระมหาโพธิ์ทั้ง 4 ทิศ ได้ผลมาแต่เมืองพุทธคยาบุรี ว่า เป็นหน่อเดิมที่พระได้ตรัส พระมหาโพธิ์เท่านั้นมีพระระเบียงล้อมถึง 7 ชั้น พวกพราหมณ์หวงแหวน อย่างแน่นหนา เจ้าเมืองอังกฤษจึงได้ไปขอเอาผลและใบถวายเข้ามา ทรงเพราะได้งอกงามดี ประทานให้ไปปลูกที่วัดหลวงทุกวัด หน้าฐานพระมหาโพธิ์ออกมา ชักกำแพงปีกกามีหลังคาพอดคน อาศัยได้ บรรจุกะเปาะออกมาทั้ง 4 ทิศ ที่มุมมีหอกลองหลังหนึ่ง หอระฆังหลังหนึ่ง สลับกันทั้ง 4 มุม จะมีให้ของโบราณเสื่อมสุญ ไปเที่ยวเก็บเอาศิลาใหญ่อยู่ในป่ารกเอามาไว้ให้ดูทุกสิ่ง แล้วตั้ง พระราชาคณะไปอยู่ชื่อพระสนิทสมณคุณ (แก้ว) พระครูชื่อพระปฐมเจดียนุรักษ์ (กล้า) เสด็จพระ ราชดำเนินออกไปครั้งไร ก็ทรงพระราชดำริและให้กระทำทุกครั้งแล้วมีพระราชอุตสาหะทรงอิฐแผ่น หนึ่งบ้าง สองแผ่นบ้าง เสด็จพระราชดำเนินไปทางสะพานนั่งร้านทรงก่อทุกครั้ง แล้วปลี้องพระภูเขา ทรงสัพักขึ้นทำธงบูชาที่ก่อนนั้นด้วย จนองค์พระสูงขึ้นไปถึงปลี้องเอนชั้นที่ 5

ปาฏิหาริย์

แลเมื่อพระยังไม่พั่งนั้น เมื่อปีมะโรงอัฐศก วันเสาร์เดือนอ้าย ขึ้นสองค่ำ ตรงกับวันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2399 เห็นที่องค์พระปรารค์เป็นดวงสว่างออกมาทางซุ้มคูหาทิศเหนืออีกคราวหนึ่ง ครั้นมาถึงวันพฤหัสบดีเดือนอ้ายขึ้น 7 ค่ำเห็นรัศมี 2 ไปทางองค์พระปรารค์เหมือนแสงดอกไม้เทียน จับอยู่ที่องค์พระ ได้เห็นด้วยกันมาก ในเดือนอ้ายปีมะโรงอัฐศกเห็นอัศจรรย์ 2 ครั้ง การที่ปาฏิหาริย์ นี้ นั้น มีทุกปี ปีละ 2 ครั้งบ้าง 3 ครั้งบ้าง ถ้าสมโภชเวียนเทียนเมื่อใดก็เป็นทุกคราว และที่ปฐมเจดีย์มี เหตุอัศจรรย์หลายอย่างคือ ที่องค์พระปรารค์กลางที่เดือนมืดก็บังเกิดเป็นรัศมีเหมือนบุคคลเอาผ้า ขาวเข้าไปห่มไว้ แล้วก็หายไปทีละน้อย ๆ แล้วก็สว่างขึ้นทีละน้อย ๆ จนเต็มกำลัง แลเห็นขึ้นไปจน ตลอดยอดนพศูล ลางที่ก็สว่างซีกหนึ่ง ลางที่ก็สว่างข้างล่างมีดข้างบน แล้วสว่างข้างบนมีดข้างล่าง เมื่อจะสว่างนั้นก็เห็นรัศมีเรืองขึ้นทีละน้อย ๆ สว่างเต็มกำลังตลอดจนนพศูล แล้วมีรัศมีโรยอ่อนลง มาทีละน้อย ๆ จนมืดไปทั้งองค์พระปรารค์ แล้วก็ค่อยมีรัศมีเรือง ๆ ขึ้นมาอีก ดังกล่าวมาแล้วเป็นอยู่ 2 ทุ่ม 3 ทุ่มบ้างแล้วจึงหายไปทีเดียว ลางที่ก็เห็นเป็นดวงติดอยู่ปลายยอดนพศูล มีรัศมีแดงเหลือง เขียวสีต่าง ๆ ค่อย ๆ เลื่อนลงมาทีละน้อยหายไปในช่วงคูหา ลางที่ดูที่องค์พระปรารค์ก็มีดเป็นปกติ แต่ขอบริมนั้นรัศมีขาวสว่างรุ่งเรืองขึ้นไปตลอดยอด ลางที่ก็ได้ยินเสียงโห่ร้องครั้นขึ้นไปชั้นสุทธุกุก็ไม่ เห็นผู้ใด ลางที่ก็ได้ยินเสียงฆ้องชัยเหมือนบุคคลอยู่ในองค์พระเจดีย์ ลางที่ไชวไชเวลาสัปปุรุชขึ้น นมัสการ พวกทำงานก็ได้กลิ่นธูปเทียนหอมตระหลบไป บางพวกมีอาจที่จะขึ้นไปบนทักษิณได้ ก็นั่ง กราบไหว้อยู่แต่พื้นดิน ครั้นถามก็ว่านมัสการที่นี้ก็ได้บุญเหมือนกัน คนผู้นั้นจะกลัวว่าปว่าพระบรม ธาตุอยู่ข้างล่าง หรือจะกลัวอย่างไรก็ไม่รู้จักน้ำใจเขา แลการที่กล่าวด้วยอัศจรรย์องค์พระ ปีหนึ่งก็ เป็นหลายครั้งหลายคราวทุกปี จะว่าด้วยอำนาจพระพุทธรูปเจ้าหรือพระบรมสารีริกธาตุ หรือจะว่า อำนาจเทพดา หรือว่าไฟฟ้าไปดินขึ้นกินกัน ก็สุดแล้วแต่ปัญญาท่านผู้ใดจะคิดเห็น การที่กล่าวมานี้ ก็เป็นความจริงมีพยานโดยมาก

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทอดพระเนตรเห็นปาฏิหาริย์

แม่ปี่ฉลุสัปดาห์ ตรงกับ พ.ศ. 2408 เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานผ้ากฐิน แล้วประทับอยู่ 2 ราตรี ก็ได้ทอดพระเนตรเห็นปาฏิหาริย์ในที่ประชุมพระวงศานุวงศ์ข้าราชการได้เห็นด้วยอันมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระปิติโสมนัส รับสั่งว่าเหมือนผีหลอกไม่รู้ที่จะว่าอย่างไรได้ เห็นจะเป็นไฟธาตุกีนอยู่ในอีกปูน ถูกรั่วฝนเข้าก็เกิดเป็นรัศมีขึ้น มีรับสั่งดังนี้ เพื่อจะมีให้คนที่ไม่ถือศาสนาพากันดิเตียนได้ แต่ทองทศทองพิศที่มีอยู่ในฉลองพระองค์เท่าใด ก็เทออกพระราชทานให้เป็นส่วนพระราชกุศลจนสิ้น

ความมหัศจรรย์ของพระปฐมเจดีย์

ยังปาฏิหาริย์อีกอย่างหนึ่ง ที่ชาวยุโรปออกไปเที่ยวดูหลายพวกหลายเหล่า บางพวกก็มีศรัทธาแบกอิฐขึ้นไปก่อแล้วนั่งกราบไหว้ บางพวกก็รู้ว่ากำไหลดอนพศุล ก็เอาทองมาเข้าด้วย ได้ทอง 4 ตำลึงกึ่งบ้าง บางพวกแจ้งว่าต้องการสายโซ่รัดองค์พระ ไปถามซื้อก็พลอยยินดี ให้เปล่า ๆ แลโต๊ะบ้างหญิงบ้าง พวกแขกพากันไปนมัสการก็มีบ้าง ครั้นไถ่ถามว่าพวกแขกมานับถือดังนี้ไม่กลัวบาปหรือเขาตอบว่าเป็นที่พระเจ้าแท่งของเขาที่ล่องไปนาน แล้วเสด็จมาประทับอยู่ที่นี้ คนโบราณจึงก่พระเจดีย์ทับไว้ กราบไหว้ที่พระเจ้าบรมมหาราชวังหากจะมีบาปมาแต่ไหน ซึ่งการเป็นดังนี้ เป็นอัศจรรย์จึงต้องกล่าวไว้ บางพวกที่ออกปากว่าไปเที่ยวเล่นที่พระปฐมเจดีย์เป็นที่สนุก คนผู้นั้นก็ไม่เห็นองค์พระเจดีย์เห็นแต่วัดแลวัง แลที่สถานอื่น ๆ ที่องค์พระนั้นเห็นเป็นป่าไฟไปหมด เป็นดังนี้ก็มีบ้างภายหลังการปาฏิหาริย์มีเนือง ๆ ขึ้นจึงมีผู้กล่าวคำว่าพระปฐมเจดีย์มีรัศมีสว่างเพราะด้วยธาตุไฟกีนอยู่ในอิฐในปูนจึงเป็นเช่นนี้ ด้วยตำราฝรั่ง เขาเรียกว่า ฝาสุภเรศ (PHOSPHORUS) เป็นของมีรัศมีไม่เป็นพระบรมธาตุปาฏิหาริย์ดอก จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นอลงกฎกิจปรีชา พระยาอนุชิตชาญไชย (หนู บุญรัตน์) พระวิสุทธโยธามาศย์ (ทัต หงสกุล)เอาเครื่องมือทำฝาสุภเรศและต้นดอกไม้เทียมดอกไม้ตาออกไปชันสูตร ก็ว่าธาตุไฟเกิดขึ้นเองดอก ไม่ใช่พระปาฏิหาริย์ การตกลงกันดังนั้นแล้ว เจ้าหญิงแลหม่อมห้ามในกรมหมื่นอลงกฎบุตรภรรยา พระยาอนุชิต พากันไปเที่ยวข้างหลังพระกับบ่าวไพร่ มีแมลงผึ้งจำพวกหนึ่งมาต้อยเอา จนถึงแก่ถอดเสื้อแล้ววางหนังบ้างทั้งนายและบ่าวคู้ว่าสังเวชนิกต่อแมลงผึ้งหายไปหมดแล้ว มีผู้เอาผ้าไปส่งให้จึงได้นุ่งหม้อกลับมาเรือ ผึ้งต้อยครั้งนั้นยับเยิน วังหนังจนศิระชะกระทบไม้แตกก็มี ที่วังหนีไปถูกขวากในไร่จันทน์ก็มี ที่วังเข้าไปช่อนอยู่ในโรงเจ๊กก็มี ครั้นจะกลับมาก็กลัวผึ้ง จึงร่อยจวนพรบค่า จึงกลับมาได้ ในขณะที่นั้นได้ให้ไปชันสูตรดูไม่เห็นแมลงผึ้งอยู่ที่ไหน ตั้งแต่นั้นมาได้ 10 ปีแล้วก็ไม่มีผึ้งที่ไหนทำร้ายผู้ใด ตั้งแต่พากันว่ากล่าวดังนั้นแล้ว ที่องค์พระก็ไม่เห็นมีการอัศจรรย์สิ่งไรอีกเลย

พระราชวังปฐมนคร

แล้วโปรดให้สร้างพระราชวังที่ประทับไว้คู่กันกับวัด ชื่อว่าวังปฐมนคร (ตรงที่สร้างขึ้นเป็นศาลาเทศบาลเมืองนครปฐมบัดนี้) เพราะเหตุด้วยที่เมืองนั้นแต่โบราณเป็นเมืองหลวงของชาวสยามมาแต่เดิม ชื่อว่าเมืองนครไชยสิน สังเกตได้ที่พระเจดีย์ใหญ่ยังปรากฏอยู่ในป่าเป็นหลายตำบลแล้วที่

วัดสังเกตได้ ติดเนื่องกันไปไม่ขาดระยะยิ่งกว่ากรุงเก่า ที่วังเดิมนี้อยู่ข้างตะวันตกพระปฐมเจดีย์ ห่างประมาณ 30 เส้น มีฐานประสาทและห้องพระโรง โบสถ์พราหมณ์ สระน้ำกำแพงชั้นในชั้นนอกก็ยังไม่ปรากฏอยู่บ้าง (คือบริเวณ ซึ่งต่อมาได้โปรดให้สร้างพระราชวังสนามจันทร์ขึ้นในรัชกาลที่ 6) แต่เดี๋ยวนี้พวกจีนไปทำไร่หรือหลายที่ทำเสียเป็นอันมาก

ชุดคลองเจดีย์บูชาและตัดถนน

คลองซึ่งขุดตั้งแต่ถ่านาเข้าไปถึงที่วางเลยไปจนถึงวัดพระงาม กว้าง 5 วาบ้าง กว้าง 6 วาบ้าง 7-8 วาบ้าง แยกเป็นสายขึ้น 2 สายยาว 448 เส้น ลึก 5 ศอกบ้าง 6 ศอกบ้าง 7 ศอกบ้าง 8 ศอกบ้าง เป็นแห่ง ๆ ตามที่สูงและที่ต่ำ คิดค่าขุดคลองเงิน 607 ชั่ง 11 ตำลึง 2 บาท 2 สลึงเฟื้อง ค่าขุดต่อไม้ เงิน 113 ชั่ง 3 ตำลึง 2 บาท สลึงเฟื้อง ค่าเกลี่ยดินเงิน 10 ชั่ง 4 ตำลึง ค่าแก้คลองคดให้ตรง 53 ชั่ง 1 ตำลึง 2 บาท สลึงเฟื้อง รวมเป็นเงิน 804 ชั่ง 10 ตำลึง 3 บาท 2 สลึง ประทานชื่อคลองเจดีย์บูชา (คลองนี้เริ่มขึ้นราว พ.ศ. 2396)

แล้วตัดทางทำถนนขึ้นอีกสายหนึ่งไว้เพื่อเสด็จฤดูแล้ง ตั้งแต่ช่องสะเดาถึงวังเป็นทาง 150 เส้น ค่าแรงเงินถมกว้าง 4 วา สูง ศอกหนึ่ง สองศอก สามศอกบ้าง ตามที่ลุ่มและที่ดอน รวมเงิน 28 ชั่ง 5 ตำลึง 2 บาทเฟื้อง แลการที่สร้างพระปฐมเจดีย์และพระราชวังนั้น บริจาคพระราชทรัพย์ ค่าปูน ค่าทราย ค่าอิฐ ค่าแรงเงิน ธารณะ เจ้านาย ข้าราชการ ราษฎร ทอการค้าไหลยอนคนพศูล ลื่นไปเท่าใดยังมีได้คิดบายูชี ด้วยการยังไม่เสร็จ ต่อเมื่อการเสร็จ จะมีแจ้งจารึกไว้ในแผ่นศิลาต่อไปภายหน้า

เอกสารหมายเลข 3¹

เรื่องชื่อพระปฐมเจดีย์

ชื่อพระปฐมเจดีย์นั้น ย่อมทรงทราบอยู่แล้วว่่าก่อนนี้เรียกว่าพระประทม ข้ามีนิทานประกอบว่า พระเจ้าเสด็จมาประทม (เข้านิพพาน) ที่นั่น พระประโททน์ว่าเป็นที่ฝังทะนานดวงพระสารีริกธาตุ เป็นนิทานแต่งขึ้นประกอบชื่ออย่างโง่ ๆ ตามเคย กล่าวกระหม่อมสงสัยว่าเป็นคำเขมร คือพระธม แปลว่าพระ (เจดีย์) ใหญ่ พระโทล แปลว่าพระ (เจดีย์) แข็งแรงหรือมั่นคง เขมรอ่านตัว พ. ออกเป็นเสียง ป. จึงเป็นพระธม ประโทล เป็นสิ่งที่ควรสังเกตว่าเขมรได้เข้ามาวอแวอยู่ในแขวงนี้คราวหนึ่ง

1. สารประกอบเรื่องซึ่งนำมาลงไว้บ้างเป็นบางฉบับเท่านั้น ผู้ประสงค์จะค้นคว้ารายละเอียดเกี่ยวกับเอกสารต่าง ๆ ทั้ง 24 ฉบับ ขอได้โปรดตรวจดูจากหนังสือ เรื่องพระปฐมเจดีย์ กรมศิลปากร ตรวจสอบชำระใหม่พิมพ์ปี 2506 หน้า 101-271

(จากศาสนสมเด็จ ฉบับวันที่ 10 สิงหาคม 2478)

ว่าจะไปถึงข้อที่เรียกชื่อว่า “พระปฐม” จะมาแต่คำ “ปฐม” ภาษามคร หรือ “ปธม” ภาษาเขมรนั้น หม่อมฉันพิจารณาเห็นว่าที่ภูคน่าจะเป็นคำ “ปฐม” ภาษามคร เช่นใช้ทุกวันนี้ เพราะเป็นภาษาทันสมัยที่สร้าง เปรียบว่าเมื่อสร้างบ้านเมืองมีพระเจดีย์ขึ้นหลายองค์ อาจจะขนานนามองค์ที่สร้างก่อนเพื่อนว่า “ปฐมเจดีย์” ทำนองเดียวกับเราเรียกชื่อวัดว่า “วัดเดิม” แต่ในสมัยนั้นเองก็เป็นได้ ถ้าเป็นคำ “ปธม” ภาษาเขมร หมายความว่า “เจดีย์ใหญ่” ก็จะเกิดขึ้นเพราะพวกเขมรที่อยู่ในแถบนั้นเรียกต่อชั้นหลัง เห็นจะไม่แพร่หลายและคงจะไม่มีคำว่า “พระปฐม” เรียกซ้อนมาแต่โบราณ หม่อมฉันคิดไปอย่างหนึ่งว่า คำ “ปธม” นั้นน่าจะมาจากคำ ปฐม นั้นเอง เกิดแต่สำเนียงพวกมอญและพวกเขมร เรียกต่างกายจึงกลายเป็น ปธม แล้วพวกนักปราชญ์ “ชิมทราบ” ก็เลยเอาสำเนียงนั้นตีความต่อไปว่าเป็นที่พระพุทธองค์นอน

(จากศาสนสมเด็จ ฉบับวันที่ 21 สิงหาคม 2478)

การบูรณะปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์

เอกสารหมายเลข 7

สารตรา ท่านเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ฯ มาถึงพระยาเทพอรชุน ข้าหลวง พระยาราชบุรี (กุ่ม) ด้วยมีพระบรมราชโองการตรัสเนื้อเกล้า ฯ สั่งว่า พระปฐมเจดีย์นั้นเป็นของสร้างไว้แต่โบราณชำรุดปรักหักพังยับเยินไปเป็นอันมาก ทรงพระราชศรัทธาให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นไว้จะได้เป็นที่ไหว้บูชาเป็นอายุพระศาสนาสืบไป โปรดเกล้า ฯ ให้พระศรีสมบัติเป็นแม่กลองออกมาทำบุญ ณ พระปฐมเจดีย์ ให้เกณฑ์ขุนหมื่น ไทย ลาว เขมร เมืองราชบุรีซึ่งได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด ไปช่วยทำพระปฐมเจดีย์นั้น เกณฑ์ขุนหมื่นในเจ้าเมืองกรมการ 5 คน กองพระยาปลัด 90 คน กองอิมยกมา 2 กอง กองพระวิเศษโกษา 19 กอง กองพระณรงค์วิไชย 11 กอง พระยาภักดีณรงค์ 93 กอง ลาวพุก่า 29 รวม 249 ในกองลาว กองป้อม กองพระปรากฏการบริรักษ์ 9 ป้อมร้อยคร รวมกันเป็นขุนหมื่น 349 คน ทำให้เป็น 3 ผลัด ๆ ละ 116 คน ให้พระยาราชบุรีจัดกรมการคุมเอาขุนหมื่นส่งไปส่งให้พระศรีสมบัติที่พระปฐมเจดีย์ ณ วันแรม 1 ค่ำ เดือนยี่ ปีฉลู เบญจศก ตรงกับวันที่ 14 มกราคม พ.ศ. 2396 116 คน ถึง ณ วันแรม 3 ค่ำ เดือน 3 อีก 116 คน เดือน 4 แรมค่ำ หนึ่ง อีกผลัดหนึ่ง 116 คน ให้ผลัดเปลี่ยนกันทำกันกว่าจะแล้ว อนึ่งโปรดให้พระยาราชบุรีจัดซื้อปูนขาวนั้น ให้พระยาราชบุรีแต่งกรมการเข้าไปรับเงินรับเอาเงิน ณ กรุงเทพฯ ออกมาแจกให้แก่เจ้าของปูน ให้เร่งแต่งกรมการเข้าไปรับเงินโดยเร็ว

สารตรา มา ณ วันอาทิตย์เดือนยี่ขึ้น 3 ค่ำ จุลศักราช 1215 ปีฉลูเบญจศก ตรงกับวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2396

หนังสือ หลวงทิพอักษรเสมียนกรมพระกลาโหม เรียนมายังเจ้าคุณเทพอรชุน ราชปลัดกรมพระกลาโหมและท่านพระยาราชบุรี ด้วยบอกให้หลวงสุนทรอนุรักษผู้ช่วยราชการเธอเข้าไปว่าชำระเกวียนที่ใช้ราชการเกวียนที่ใช้ราชการได้ มีอยู่เกวียนกระบือ 20 เล่ม เกวียนโค 10 เล่ม รวมกัน 30

เล่ม กับว่าขุนหมื่นซึ่งเกณฑ์ไปทำพระบรมมหาราชวัง 116 คนนั้น ท่านพระยาราชนิกูล จะขอไว้สำหรับขับเกวียน 16 คน คงได้ไปทำพระปฐมเจดีย์แต่เดือนละ 100 คน มีความในหนังสือบอกเป็นหลายประการนั้น ได้นำขึ้นกราบเรียนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบทุกประการแล้ว มีพระประสาธน์ว่า ซึ่งพระยาราชนิกูล ขอขุนหมื่นไว้สำหรับขับเกวียน 16 คน นั้น โปรดว่าน้อยนัก ให้ท่านพระยาราชนิกูลเอาไว้ขับเกวียนบรรทุกปืน ให้ครบเล่มเกวียน 30 คน ให้เกณฑ์ไปทำพระปฐมเจดีย์เข้ากองพระศรีสมมติแต่เดือนละ 86 คน จงทุกเดือน แล้วให้พระยาราชนิกูลโครงการจัดแจงทำทางเกวียนตั้งแต่เมืองราชบุรีไปจนพระปฐมเจดีย์ให้เกวียนเดินได้ เกวียนจะได้บรรทุกปืนขนไปส่งโดยสะดวก และซึ่งให้หลวงสุนทรนฤรักษ์ผู้ช่วยเข้าไปรับเงินค่าปืนนั้น พระศรีสมมติออกไปที่ปฐมเจดีย์ยังหาได้เบิกเงิน ให้ออกมาไม่เดือน 3 ขึ้น 5 ค่ำ 6 ค่ำ พระศรีสมมติจะกลับเข้าไป ณ กรุงเทพ ฯ ให้ท่านพระยาราชนิกูลแต่งกรมการเข้าไปรับเอาเงินค่าปืนออกไปให้กับเจ้าของปืน

หนังสือมา ณ วันพุธ แรม 4 ค่ำ เดือน 2 จุลศักราช 1215 ปีฉลูเบญจศก

(จากเอกสาร ร. 4 พ. 1/2)

เอกสารหมายเลข 12

เรื่อง ก่อนเสริมพระปฐมเจดีย์ให้สูงใหญ่ขึ้น

อนึ่ง เวลาเช้า 5 โมงเศษ นายศักดิ์ตำรวจวังมาสั่งว่า ด้วยเจ้าพระยาวิเทศโกษาธิบดีรับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณา โปรดเกล้า ฯ สั่งว่า ทรงพระราชดำริให้ออกไปปฏิสังขรณ์ก่อนเสริมพระเจดีย์ให้สูงใหญ่ขึ้นกว่าเก่านั้น ทางด้านนางงาน ได้จัดการขึ้นไปถึงพื้นได้พันกราวอยู่แล้ว เชื่อน้ำมันสำหรับจะได้ชักไม้พันกราวสารตะพานขึ้นบนพระปฐมเจดีย์นั้น ยังหาไม้ให้หลวงศรีสารุดเบิกปานต่อเจ้าพนักงานพระคลังในซ้ายมาพันเชื่อน้ำมันใหญ่ 2 นิ้ว ยาว 40 กวาเส้นหนึ่ง แล้วจ่ายให้หมื่นวิเศษอักษร นายเวรกรมท่า

อนึ่งให้ชาวพระคลังใน ซ้ายจ่ายปานให้หลวงศรีสารุดพันเชือกให้ยาวเส้นหนึ่ง อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง

(จากหมายรับสั่ง ร. 4 จ.ศ. 1222 เล่มที่ 18)

เอกสารหมายเลข 23

ประกาศเรื่องแผ่ส่วนกุศลในการสร้างยอดพระปฐมเจดีย์

ประกาศแผ่ส่วนกุศล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม เป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ที่ 4 ในพระบรมราชวงศ์นี้ ได้ทรงพระราชดำริทอดพระเนตร บริจาคพระราชทรัพย์ และทรงชวนชวาให้สถาปนาพระปฐมเจดีย์ เมืองนครไชยศรีโบราณ พระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฤกษ์ ซึ่งเป็นกรมหมื่นบวรรังษีสฤยพันธุ์ เป็นผู้กระอย่างให้รูปแลส่วนโบราณ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชุมสาย ซึ่งเป็นกรมขุนราชสีหวิกรมเป็นนายช่างให้อย่างแนะนำการทุกสิ่งทุกอย่าง เจ้าพระยาทิพากรวงศ์โกษาธิบดีแม่กองบังคับการงานทุกอย่าง แลบริจาคทรัพย์สินของให้ทำด้วยอุทสาหะเป็นอันมาก ข้าราชการ

ในกรมท่าพระสุธรรมมนตรี (ห้วง) และนายอื่น ๆ เป็นนายด้านในการนั้น ๆ ด้วยอุตสาหะเป็นอันมาก ได้ทำการก่อนจนสำเร็จ การอิฐก่อใบสอปูนเสร็จแล้ว แลยอดพระปฐมเจดีย์นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ให้ทำเป็นยอดนพศูลอย่างยอดปรางค์เดิม ได้มีพระบรมราชโองการให้หล่อด้วยทองเหลือง พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้า อรุณวงศ์ เป็นกรมหมื่นนรศักดิ์พิศาล เป็นแม่กองช่างโลหกรรม แลหม่อมเจ้าดิศในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าดวงจักษุ ซึ่งเป็นกรมหมื่นนรงค์หรือรักษาเป็นนายช่างได้หล่อเครื่องยอดนพศูลขึ้นได้แล้ว พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอุไร จึงเป็นกรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติเป็นแม่กองช่างแสงแต่งด้วยยอดนพศูลอยู่การทองในยอดนพศูลนั้น ท่านทั้งปวงพร้อมใจกันจะกาไหล่ทองคำทำให้งามดี จะต้องการทองคำไหล่หนักประมาณ 5

(หมดฉบับเพียงนี้)

จากจดหมายเหตุ ร. 4 (จศ. ไม่ปรากฏ) เลขที่ 66)

การบูรณปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ ได้มีการกระทำมาโดยลำดับ ในระยะหลัง ๆ ก็ได้มีการปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์ ตามโครงการบูรณะองค์พระปฐมเจดีย์ดังนี้:

ระยะที่ 1 สัญญาลงวันที่ 7 เมษายน 2518 สิ้นสุดลงวันที่ 28 กันยายน 2519 รวมเวลา

รวมเวลา 540 วัน

รายการที่ 1 ก่อสร้างนั่งร้านโครงเหล็กครอบองค์ระฆัง

รายการที่ 2 ก่อสร้างรถส่งของ

รายการที่ 3 ติดตั้งเหล็กรัดรอบมัลลาลูกแก้วและองค์ระฆัง

รายการที่ 4 บูรณะซ่อมแซมเสาดาร

รายการที่ 5 ก่อสร้างคลังพัสดุชั่วคราว

รวม 5 รายการเป็นเงิน 4,489,000 บาท (สี่ล้านสี่แสนแปดหมื่นเก้าพันบาทถ้วน) เสร็จเรียบร้อยแล้ว (ได้ลดเงิน 318, 800 บาท สำหรับบูรณะรายการที่ 4) ดำเนินการบูรณะโดยห้างหุ้นส่วนจำกัด แซ่ฟ้า ควบคุมโดยกรมโยธาธิการ

ระยะที่ 2 สัญญาลงวันที่ 30 สิงหาคม 2519 สิ้นสุดวันที่ 21 เมษายน 2521 รวมเวลา 600 วัน

รายการที่ 1 ติดตั้งเหล็กเสริมความมั่นคงปล้องโฉน

รายการที่ 2 ติดตั้งสายล่อฟ้าและดวงโคมแสงสว่าง

รายการที่ 3 ก่อสร้างบันไดทางขึ้นยอดพระปฐมเจดีย์

รายการที่ 4 ซ่อมแซมผิวปล้องโฉน

รายการที่ 5 ซ่อมแซมตกแต่งพระมณฑปและพระอิศวรวิหาร

รายการที่ 6 บูรณะโครงสร้างเสาดาร

รวม 6 รายการเป็นเงิน 6,686,375 บาท (หกล้านหกแสนแปดหมื่นหกพันสามร้อยเจ็ดสิบห้าบาทถ้วน) เสร็จเรียบร้อยแล้ว (ได้ลด 1,556,347.10 บาท สำหรับบูรณะรายการที่ 4-5) ดำเนินบูรณะโดย ห้างหุ้นส่วนจำกัดแซฟไฟ ควบคุมโดย กรมโยธาธิการ

ระยะที่ 3 สัญญาลงวันที่ 27 กันยายน 2521 สิ้นสุดวันที่ 3 พฤษภาคม 2524 รวมเวลา 900 วัน

รายการที่ 1 บูรณะเสาดารบัลลังก์

รายการที่ 2 บูรณะองค์ระฆัง

รายการที่ 3 บูรณะบัวปากฐานถึงฐานบัว

รายการที่ 4 บูรณะฐานปัทม (ชั้นเสมา) และฐานปัทม (ชั้นทักษิณ)

รายการที่ 5 บูรณะพื้นลาน และการระบายน้ำ ประตูกระเบื้องบนลาน

การบูรณะจากเดือนตุลาคม 2522 ถึงเดือนตุลาคม 2523 สรุปโดยย่อ
ได้ดังนี้

1. การเสริมความมั่นคง รั้วเหล็กอาบน้ำยาบริเวณแกงยอด เสาดารบัลลังก์ องค์ระฆังเสร็จเรียบร้อยแล้ว
2. สกัดลอกกระเบื้อง สุตูนย์น้ำยากำจัดเชื้อรา และบุกระเบื้องใหญ่ที่สังหาร แกงยอด พื้นเสาดารและพื้นบัลลังก์ตลอดจนบัลลังก์เสร็จเรียบร้อยแล้ว
3. กำล้างลอก สกัดกระเบื้อง บุกระเบื้อง ฉีดน้ำยากำจัดเชื้อรา และระบุกระเบื้ององค์ระฆัง ซึ่งเสร็จแล้วประมาณ 50 % และสกัดปูนปูนใบบัวบัวใบเทศใหม่แล้วเสร็จประมาณ 75%
4. กำล้างสกัดกระเบื้อง บุกระเบื้องที่บัวปากฐาน
5. สกัดลอกกระเบื้อง สีนํ้ายากำจัดเชื้อรา วัชพืชและบุกระเบื้องบริเวณฐานเสมา แล้วเสร็จประมาณ 40 %
6. รอบผิวปูนฉาบถึงอิฐก่อ ฉีดน้ำยากำจัดเชื้อราและฉาบปูนบนฐานทักษิณ แล้วเสร็จประมาณ 45 %
7. ลอกแผ่นหินพื้นลานวางระบายน้ำ และเท ค.ส.ล. ปูแผ่นหิน แล้วเสร็จประมาณ 85 %

วิธีการบูรณะเบ็องบุกระเบ็อง

กำจัดวัชพืชโดยฉีดยากำจัดวัชพืช และทำการลอกกระเบ็องเดิมออกถึงอิฐก่อฉาบน้ำยาฆ่าเชื้อราเสริม อิฐส่วนที่ผุกร่อน ส่วนไหนที่มีการแตกร้าวรัดเหล็กไว้สนิมอัดน้ำยา และในส่วนที่เป็นโลหะทาน้ำยาเพื่อให้ปูนยึดเกาะกันกับเหล็กดีขึ้น แล้วทำการบูรณะเบ็องใหม่

หลังจากทำการบูรแล้วเสร็จ จึงทำการทาสีน้ำยาเคลือบทับ 4 ครั้ง ตั้งแต่เดือนตุลาคมนี้ เป็นต้นไปจนถึงเดือนพฤษภาคม 2524 งานบูรณะเบ็ององค์ระฆัง บัวปากฐานถึงฐานบัวฐานปัทม (ชั้นเสมา) งานฉาบปูนบริเวณปัทม ชั้นฐานทักษิณ งานปูหินพื้นลานและวางระบายน้ำตลอดจนเครื่องประดับพื้นลานต่าง ๆ ฯลฯ จะแล้วเสร็จสมบูรณ์ตามรายการบูรณะระยะที่ 3 ตามสัญญาที่กำหนดไว้ทุกประการ บันทึกการบูรณะโดยช่างหุ่นส่วนจำกัดแช่ฟ้า ควบคุมงานโดยกรมศิลปากร

เทศกาลนมัสการองค์พระปฐมเจดีย์

พระปฐมเจดีย์เป็นบุญยจาริกสถานเก่าแก่แห่งหนึ่งของชาวไทย ¹

การที่พระปฐมเจดีย์เกิดเป็นบุญยจาริกสถานขึ้นนี้ เข้าใจว่าเกิดมานานแล้ว แต่เท่าที่พบหลักฐาน พบเพียงสมัยรัชกาลที่ 3 คือในปี พ.ศ. 2374 มีกล่าวไว้ว่า “ถึงฤดูแล้ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ครั้งยังทรงพระผนวชอยู่) ได้เสด็จไปทรงนมัสการพระปฐมเจดีย์ มีพระสงฆ์ตามเสด็จด้วยหลายรูป” และสถานที่ ๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จจุดธูปประทักษิณในครั้งนั้น อยู่ทางทิศเหนือ บัดนี้มีแห่งหินอ่อนจารึกข้อความไว้ว่า “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 เมื่อทรงผนวชเสด็จจุดธูปได้ทรงตั้งพระกลด ประทับ ณ ที่ซึ่งทำแท่นศิลานี้ไว้เป็นสำคัญ”

ถึงปี พ.ศ. 2379 นายมีเดินทางไปนมัสการพระปฐมเจดีย์และพระแท่นดงรัง ได้แตงนिरาคพระแท่นดงรังตจนถึงพระปฐมเจดีย์พรรณนาไว้ว่า

“บรรลุถึงพระประธมประทับหยุด สัปบุรุษซึ่งแช่แลสลอน แวะขึ้นพระประธมประนมกร สโมสรโสมนัส นัสการต่างระรื่นชื่นจิตพิศวง เทียวเวียนวนไหว้รอบขอบสถาน พระปรางค์ใหญ่มีอยู่แต่บุราณ สูงตระหง่าน ยอดเยี่ยมเทียมอัมพร”

ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2385 ท่านสุนทรภู่ไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ได้แตงนिरาคพระประธมไว้ว่า

“ครั้นถึงวัดพระประธมบรมธาตุ สูงทวยาดอยู่สันโดษบนโขดเขิน แลทะมื่นทึนเท็งดังเชิงเทิน เป็นโขดเนินสูงเสริมเขาเพิ่มพูน”

1. เอกสารหมายเลข 11 หน้า 138-140.

อีกตอนหนึ่งว่า

“เห็นห้องหับลับลิ้เป็นที่สงฆ์ เทียววุดงค์เดินมาได้เอาไศย พลอยศรัทธาพาเพลินเจริญใจ ถึงบันไดคูโกรกชะงักกัน เห็นสูงสุดหยุดแลชะงักแห่งง ถึงมาตรแมนับรรลัยคงไปสวรรค์ ต่างอุตสาห์พยายามต้องตามกัน ขึ้นชั้นบนถึงได้จิตใจมา”

ถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ปี พ.ศ. 2397 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เกณฑ์เลกมาทำการบูรณะพระปฐมเจดีย์ มีพระราชปรารภตอนหนึ่งว่า “ถึงเทศกาลปีสมณพราหมณาณาประชาราษฎร์ ออกไปนมัสการไม่ขาด”

และในปี พ.ศ. 2401 เมื่อทรงประกาศแม่พระราชกุศลให้ช่วยปลูกสร้างวัดพระปฐมเจดีย์ ก็มีพระราชปรารภไว้ว่า “บัดนี้สัปปุรุษไปนมัสการและทำบุญให้ทานมากขึ้นทุก ๆ ปี เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาแก่ประชาชนทั้งปวงอยู่แล้ว”

ถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ปี พ.ศ. 2412 โปรดให้ทำระเบียบขึ้นนอกรอบองค์พระปฐมเจดีย์ สำหรับเป็นที่พักอาศัยของพวกที่เดินมานมัสการพระปฐมเจดีย์

ล่วงมาถึง พ.ศ. 2420 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไปทรงนมัสการพระปฐมเจดีย์และพระแท่นดงรัง เสด็จคราวนี้ได้ทรงพระราชนิพนธ์ เรื่องเสด็จประพาสไทรโยคไว้ ตอนหนึ่งทรงบันทึกไว้ว่า “วันที่ 9 วันศุกร์ แรม 7 ค่ำ เดือนยี่ (ตรงกับวันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2420) ทางซึ่งเรามาเที่ยวคราวนี้ เป็นทางเคยมาแล้วตลอดจนเมืองสิงห์ คือตั้งหนึ่งแต่ปฐมเจดีย์ตามเสด็จทูลกระหม่อมไม่รู้กี่สิบครั้งนับไม่ถ้วน แต่ตัวได้มาเองนั้น เมื่อบวชเณรครั้งหนึ่งเมื่อปีมะเส็ง เอกศก (พ.ศ. 2412) ศักราช 1231 คราวหนึ่ง มาครั้งนี้เป็นที่สามที่ตัวได้มาเอง แต่ถ้าจะรวมทั้งตามเสด็จด้วย ไม่รู้ว่ามีมากน้อย ทางตั้งแต่พระปฐมเจดีย์มาพระแท่นดงรังถึงกาญจนบุรีนี้ ได้ตามเสด็จทูลกระหม่อมเมื่อปีชวด ฉศก ศักราช 1226 (พ.ศ. 2407) คราวหนึ่ง เทียนอีกคราวหนึ่งเป็น 2 คราว

ส่วนประเพณีไหว้พระปฐมเจดีย์กลางเดือน 12 ที่มีเป็นงานเทศกาลประจำปีมาจนทุกวันนี้ นั้น เริ่มจัดทำแต่ปีไหนยังค้นหาหลักฐานไม่พบ แต่ถือเป็นธรรมเนียมประเพณีปฏิบัติกันมาโดยกำหนดเอาวันขึ้น 12 ค่ำ ถึงแรม 5 ค่ำ เดือน 12 ของทุกปีตลอดมาจนถึงปัจจุบัน